նանացան նրա ղեկավարների իդեաները՝ այն դարձնել համաժողովրդական զանգվածային պայքարի սկիզբ։ Սակայն ժողովրդական ինքնաբուխ այդ ընդվզումը հայ լեռնաբնակ աշխատավորության դժգոհության արդարացի պոռթկումն էր, նրա ցասումնալի բողոքը ոչ միայն տեղական հարստահարիչների, այլև նրանց հովանավորող ու գործակից պետական իշխանությունների ազգային ու սոցիալական քաղաքականության, նրանց բռնատիրության դեմ։

3. ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՅԻՍՅԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ

Սասունի հերոսական մարտերը և դրանց հաջորդած կոտորածները լայն արձագանք գտան ոչ միայն երկրի ներսում, այլև միջազգային հասարակական շրջաններում։ Առաջավոր մարդկության բազմաթիվ ներկայացուցիչներ իրենց բողոքի ձայնը բարձրացրին սուլթանի բռնությունների ու ջարդարար քաղաքականության դեմ։ Նրանք պահանջում էին մեծ տերություններից միջամտել և զսպել սուլթանի կամայականությունները։

Անուշադրության մատնելով ինչպես հայկական շրջաններից եկող բողոքները, այնպես էլ եվրոպական ու ռուսական առաջադեմ մամուլում Թուրքական գազանությունները դատապարտող մեղադրական հոդվածները և իր դեսպանների միջոցով փորձելով մոլորության մեջ գցել համաշխարհային հասարակական կարծիքը, սուլթանն արգելեց օտարերկրացիների մուտքը Սասուն։ Բայց Արդուլ Համիդը, ստիպված, շուտով տեղի տվեց։ Մեծ տերությունների Կ. Պոլսի դեսպանները պահանջեցին Թուրքական կառավարությունից քննիչ հանձնաժողով ուղարկել Սասուն։ 1895 թ. հունվարին Սասուն ժամանեց հայկական ջարդերի պատճառներն ու հանգամանքները քննող կառավարական հանձնաժողով, որի կազմում որպես դիտորդներ մասնակցում էին նաև Ռուսաստանի, Անգլիայի ու Ֆրանսիայի ներկայացուցիչները։ Հանձնաժողովի գումարած հարյուրից ավելի նիստերում հարցաքննվեցին տարբեր կարգ ու աստիճան ունեցող 190 հայ, Թուրք, քուրդ վկաներ, որոնց ցուցումներն ամբողջովին մերկացնում էին օսմանյան վարչակարգը, նրա կատարած բարբարոսությունները։

1895 թ. մայիսի 11-ին Կ. Պոլսի անգլիական, ռուսական և ֆրանսիական դեսպանները համաշխարհային հասարակական կարծիքի ճնշման տակ հայկական նահանգներում բարենորոգումներ անցկացնելու ծրագիր ներկայացրին Բ. Դռանը։ Բարենորոգումների մայիսյան ծրագիրը բաղկացած էր 13 գլուխներից և 40 հոդվածներից։ Ըստ այդ ծրագրի վեց նահանգներում (Կարին, Բիթլիս, Վան, Դիարբեքիր, Խարբերդ, Սեբաստիա) կուսակալներ (վալի) պետք է նշանակվեին սուլթանի կողմից առանց կրոնի խտրության՝ հինգ տարի ժամկետով։ Նախատեսվում էր, որ նրանք «որոնց նշանակումը ընդհանուր դժգոհության առիթ կտա, և կամ հասարակական ու քաղաքական պատճառներով անհարմար կհամարվի, չպետք է նշանակվեն վալիի պաշտոնում»[27]։ Եթե կուսակալը մահմեդական էր, տեղակալը (մուավին) պետք է քրիստոնյա նշանակվեր և ընդհակառակը։

Գավառների (սանջակների) պետերը (մյութեսարիֆները) ևս պետք է նշանակվեին սուլթանի կողմից։ Այն գավառներում, որտեղ քրիստոնյաները

27 «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828—1923)», էջ 137։

մեծամասնություն էին կազմում, գավառապետերը ևս պետք է քրիստոնյա լիներին։ Իսկ այն նահանգում, որտեղ միայն մեկ գավառ կար, գավառապետը պետք է անպայման քրիստոնյա լիներ, եթե կուսակալը մահմեդական էր։ Կազաներում (գավառակ) կայմակամները նշանակվելու էին նահանգապետի առաջարկությամբ և սուլթանի հրամանով։ Սակայն ամեն մի նահանգի քրիստոնյա մյութեսարիֆների և կայմակամների թիվն ընդհանուրի մեկ երրորդից պակաս չպետք է լիներ։ Նահանգապետերին, գավառապետերին ու գավառակապետերին կից և նրանց նախագահությամբ գործելու էին չորս հոգուց բաղկացած ընտրովի խորհուրդներ, որոնց անդամներից երկուսը պետք է լիներին մահմեդական, երկուսը՝ քրիստոնյա։ Պաշտոնատար անձինք խորհրդի անդամ լինել չէին կարող[28]։

Կազաները բաժանվում էին նահիեների։ Ամեն մի նահիե իր մեջ ընդգրկում էր մի շարք գյուղեր և ուներ իր վարչական կենտրոնը։ Նահիեները կազմելիս պետք է հաշվի առնվեին մի գավառության պատկանող գյուղերը, ինչպես նաև ազգագրական պայմանները։ Նահիեն պետք է ունենար 2 հազարից ոչ պակաս, 10 հազարից ոչ ավել բնակիչ։ Բնակչության կողմից ընտրված 4—8 հոգուց բաղկացած խորհուրդը ընտրելու էր նահիեի ղեկավար՝ մյուդիր և նրա օգնական։ Մյուդիր ընտրվելու էր բնակչության մեծամասնություն կազմող ազգի ներկայացուցիչը, իսկ օգնական՝ մյուս ազգությունից։

Մյուդիրներն ընտրվում էին երկու տարին մեկ, իսկ խորհրդի անդամների կեսը՝ ամեն տարի։ Նրանք հաջորդաբար մեկ անգամից ավելի չէին կարող ընտրվել։ Նահիեի մեջ մտնող ամեն մի գյուղ ունենալու էր իր կառավարիչը՝ մուխթարը։ Եթե գյուղը տարբեր դավանանքի բնակչություն ունեցող թաղամասերի էր բաժանված, ապա ամեն մի թաղամաս ունենալու էր իր մուխթարը։

Ոստիկանները պետք է նշանակվեին տվյալ նահիեի խորհրդի կողմից, առանց կրոնի խտրության և իրենց շաուշներով կամ օնբաշիներով (տասնապետ) դրվելու էին մյուդիրների իրավասության տակ։ Ոստիկանական ծառայության մեջ գտնվող ոչ մահմեդականները ազատվում էին զինվորական («բեդել-ասկերի») հարկից։ Նահանգներում ստեղծվելու էր ժանդարմերիա՝ կազմված բոլոր ազգերից, առանց կրոնական խտրության և ենթարկվելու էր զինվորական օրգաններին։ Նախագիծը նախատեսում էր դատական գործերի արդարացի քննություն, ավազակախմբերի ասպատակությունների զսպում, քոչվոր ցեղերին նստակյաց կյանքի ընտելացում։

Անհրաժեշտության դեպքում համիդիե հեծելազորը կարող էր օգտագործվել միայն կանոնավոր զորքի հետ միասին, իսկ մյուս դեպքերում զրկվելու էր համազգեստ և զենք կրելու իրավունքից։ Հատուկ հանձնաժողովի միջոցով պետք է քննվեին սեփականության հափշտակումներին վերաբերող գործերը։ Հարկերի գանձումը պետք է կատարվեր ուղղակի՝ նահիեի խորհուրդների կողմից ընտրված և մյուդիրի իշխանության տակ եղող հարկահանների միջոցով։ Վերացվելու էին տասանորդի կապալով տալը և քոնի պարհակները։ Հավաքած հարկերից պետք է բաժին հատկացվեր տեղական վարչական, սոնտնական և կրթական ծախսերը հոգալու համար։ Ազգաբնակչությունն ազատվելու էր զորքին և պաշտոնյաներին ձրի բնակարան, ապրուստի միջոցներ տրամադրելու պարտավորությունից։ Այս կետը չափազանց կարևոր էր, քանի որ

28 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 139։

զորամասերի կամ սուլթանի պաշտոնյաների գյուղերում մնալը շատ ծանր էր նստում հայ շինականի վրա։ Բարենորոգումների նախագծում բավական տեղ էր հատկացված նաև դատական գործի կարգավորմանը, ընդ որում, նախատեսվում էր, որ գավառակների հաշտարար դատավորների մեկ երրորդը պետք է քրիստոնյաներից լիներ։

Նման ծրագրի իրագործումը, ինչ խոսք, որոշ օրինականություն կմտցներ և վերջ կտար ահավոր չափերի հասնող զանցառություններին ու կամայականություններին։

Մայիսյան բարենորոգումների առաջարկը մերժելու համար Թուրքական կառավարությունը դիմեց խորամանկ քաղաքականության. ցույց տալով, որ մեծ տերությունների ներկայացրած նախագիծը իբր շատ կարևոր է և իր համար ընդունելի, 1895 թ. հունիսի 3-ին Բ. Դուռը Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի և Անգլիայի դեսպաններին ուղղված գրությամբ հայտնում էր, որ սուլթանը «արդարադատ համարեց չսահմանափակել վարչական այս բարենորոգումների կիրառումը իր կայսրության միայն մի մասի մեջ, այլ բոլոր վիլայեթները նրանցով նպաստավորել»[29]։

Իսկ մեծ տերությունները բարենորոգումների մայիսյան ծրագիրը կազմեցին և մի կողմ քաշվեցին։ Նրանց ավելի շատ հետաքրքրում էր իրենց գաղութատիրական շահը, քան սրի մատնվող հայ ժողովուրդը։ Անգլիայի ազդեցությունը գնալով ուժեղանում էր հայկական շրջանների վրա, քանի որ նա ձեռնտում էր, թե իբր Հայկական հարցի լուծումն իր ձեռքումն է։ Նման վիճակը հանգստություն չէր տալիս մյուս տերություններին, և պատճառ դարձավ, որպեսզի Ֆրանսիան և Ռուսաստանը միասնական ճակատ կազմեն Անգլիայի դեմ և իրենց հովանավորության տակ վերցնեն Թուրքիան։ Սկսվեց դիվանագիտական կատաղի պայքար։

1895 թ. հունիսի 25-ին ռուսական դեսպան Նելիդովին ուղղած նամակում Շապին Կարահիսարի 475 բնակիչներ նշում էին, որ բարենորոգումները նրանց համար նորություն չեն և ամեն անգամ, երբ հույսեր են կապել նրանց իրականացման հետ, հիասթափություն են ապրել։ Հայտնի է բոլորին, որ Թուրքական կառավարությունը, անտեսելով իր իսկ օրենքները, իր քաղաքականության մեջ միշտ էլ առաջնորդվել է բարբարոսական մեթոդներով։ «Նորից հայկական ռեֆորմների իրականացման ծրագիրը հանձնարարել նորին սուլթանական մեծությանը,— գրում էին նրանք,— դա ծաղր չէ՞ արդյոք մեր հանդեպ։ Մեզ համար սրդեն պարզ է, որ մեր շրջված վերքերից պիտի առավել արյուն հոսի. մի կողմից տնտեսական ճգնաժամը, մյուս կողմից հալածանքներն ու անհրաժեշտի տանջանքները մեզ վերջնական անկման կհասցնեն»[30]։

Առարկելով մեծ տերությունների պահանջին, Բ. Դուռը գտնում էր, որ վարչական փոփոխությունները կդժվարացնեն կառավարման գործը, նահանգապետեր նշանակելիս օտար պետությունների կարծիքն հաշվի առնելը կհակասի Օսմանյան կայսրության իրավունքներին, և որ անմեղ ձերբակալվածներն արդեն ազատված են, իսկ վտարանդիների գործերը քննելուց հետո կկարգավորվեն։ Առարկվում էր նաև Արևմտյան Հայաստանում առանձին կա-

---

29 «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում», էջ 143։

30 «Геноцид армян...», стр. 64.

ռավարիչ նշանակելու, բռնի հավատափոխության հարցը կարգավորելու, Թուրքիայի մյուս շրջաններում հայերի շահերը պաշտպանելու դեմ և այլն։ Երաշխավորվում էր, որ իբր հատուկ թնդիչների միջոցով կկարգավորվի հողային բռնագրավումների հարցը։ Այս բոլորը պատրվակ էին բարենորոգումների ծրագրի իրագործումը խափանելու համար, որի դեմ բողոքում էին հայ հասարակական խավերը, որը սկզբնապես արտահայտվում էր հաճախ խանութները չբանալու, աշխատանքի չներկայանալու և այլ ձևերով։

Անցան ամիսներ, բայց Թուրքական կառավարությունը որևէ գործնական քայլ չէր կատարում բարենորոգումները կիրառելու ուղղությամբ։ Հայ հասարակական շրջանների սպասողական վիճակը ծանր ու տագնապալից էր։ Ստեղծված ճգնաժամային դրությանը վերջ տալու համար նոր նյութեր կազմակերպելու տարբեր ծրագրեր էին կազմվում, քանի որ բոլորը զգում էին, որ նորից Հայկական հարցը զոհ է գնում իմպերիալիստական տերությունների շահերին։ Ակտիվ գործունեություն էին ծավալել այնպիսի հասարակական գործիչներ, ինչպիսիք էին Արփիար Արփիարյանը, Երվանդ Օտյանը, Արշակ Զորայանը և ուրիշներ։ 1895 թ. սեպտեմբերի 30-ին Կ. Պոլսում հայոց մայր եկեղեցու բակում հնչակյանները կազմակերպեցին բողոքի ցույց, որին մասնակցում էր մոտ չորս հազար մարդ։ «Մայիսյան ծրագրի» իրագործման պահանջով ցուցարարների թափորը՝ բաղկացած մշեցի, վանեցի, բաղեշցի պանդուխտներից, պոլսեցի արհեստավորներից, կանանցից և աղջիկներից, շարժվեց դեպի Բ. Դուռը։ Ցույցը կոչվեց Բաբ Ալիի սուլթանի նստավայրը)։ ցույցի ցուցարարներն իրենց հետ տանում էին սուլթանին և եվրոպական տերություններին ուղղված հնչակյանների կազմած պահանջագիրը, որում նկարագրված էր հայ ժողովրդի ծանր կացությունը, հատկապես նշվում, որ Բ. Դուռը կառավարական սկզբունք է դարձրել «բնաջինջ ընել հայերը և պարպել իրենց հայրենիքը»[31]։ Պահանջագիրը բողոքում էր գոյություն ունեցող անարդարության դեմ և խնդիր դնում ապահովել հայ ժողովրդի խաղաղ կյանքը, վերջ տալ անօրենություններին։ Այդ պահանջները «անհրաժեշտ է թե՛ հայերուն ընդհանուր ապահովության ու բարեկեցության համար,— ասվում էր պահանջագրում,— և թե՛ այն տարբեր ժողովուրդներուն համար, որոնք մեր երկիրը կը բնակին և որոնց հետ մեր շահերը նույնն են»[32]։

Միաժամանակ հնչակյանները նախօրոք եվրոպական տերությունների դեսպաններին հայտնեցին ցույցի խաղաղ բնույթի մասին և զգուշացրին, որ զինվորական մարմինների միջամտությունը կարող է ծանր հետևանքներ ունենալ, որի ամբողջ պատասխանատվությունն ընկնում է օսմանյան կառավարության վրա։ Այդ հայտարարությամբ Թուրքերին օրինակը ուղարկվեց գերագույն դատարանի նախագահին և դատախազին։

Ցույցից առաջ օրիորդ Մարի Պեյլերյանը մի հուզիչ ճառով կոչ է անում պատրիարք Իզմիրլյանին և խնդրում դիմել եվրոպական տերություններին հայերին ծանր վիճակից փրկելու։ Եվ ապա ամբոխը՝ «Զայնը հնչեց Երզրումի հայոց լեռներեն» երգելով, շարժվում է դեպի սուլթանի պալատը։ Ոստիկանները կտրում են ցուցարարների ճանապարհը։ Ցուցարարները խնդրում են թույլատրել գնալ երկու հոգու խնդրագիրն արքունիք հանձնելու։ Այդ պահին

31 «Պատմություն Ս. Դ. Հնչակյան կուսակցության, 1887—1962», հ. Ա, էջ 155։
32 Նույն անդում, էջ 156։

արքունի թիկնապահ Սերեվեթ բեյը շտապ մոտենում է Բաբը Ալիի հազարապետին և հանձնում նրան ցուցարարներին գնդակահարելու հրամանը։ Սկսվում է ջարդը։ Դավառացի 18-ամյա Աբրահամը ատրճանակի կրակոցով ձիուց ցած է գլորում Սերեվեթ բեյին։ Թուրքական կառավարությունը, տեղյակ լինելով իրադրությանը, վաղորոք ռազմական պատրաստություն էր տեսել։ Շուտով զորքը և խուժանը փակում են ցուցարարների ու նրանց միացած խոշոր բազմության ճանապարհը և սկսվում է սոսկալի ջարդը։ Ցուցարարները պաշտպանվում և դիմադրում են։ Բերա և Ղալաթիա թաղամասերը տակն ու վրա են լինում։ Սպանվում է զորքի հրամանատարը։ Ամբողջ քաղաքում հայերի ընդհանուր ջարդ է սկսվում, որին զոհ է գնում մոտ երկու հազար հայ։

Այս բոլորը հետևանք էր այն բանի, որ եվրոպական դիվանագիտությունը ոչ մի գործնական քայլ չարեց։ Թուրքական կառավարությունը համոզված. որ մեծ տերությունների միջամտությունը դիվանագիտական ձևականություններից այն կողմ չէր անցնելու, ահավոր ջարդեր կազմակերպեց հենց մայրաքաղաքում՝ բազմաթիվ երկրների դիվանագետների աչքերի առջև[33]։ Ջարդերից հետո մեծ տերությունների դեսպանները մի ողորմելի և ոչինչ չասող դիմում ուղարկեցին Թուրքիայի արտաքին գործերի միniստրին։ Սուլթանը երկրում ծավալվող ընդհանուր գայրույթը կասեցնելու համար 1895 թ. հոկտեմբերի 18-ին համաձայնվեց ստորագրել մայիսի 11-ի ծրագիրը, մտցնելով նրա մեջ այնպիսի փոփոխություններ, որոնք տեղ էին թողնում բռնությունների համար։

Սուլթանը ձևի համար Շաքիր փաշային նշանակեց նույնպես բարենորոգումներ անցկացնող կոմիսար, սակայն նա ոչ միայն չկատարեց իր խոստումը, այլև նոր, ահավոր ջարդեր կազմակերպեց։ Ժամանակին շատերը սուլթանի կողմից հրատարակած բարենորոգումների հրովարտակը որակեցին որպես ընդհանուր կոտորածի յուրատեսակ ազդանշան։ Իսկ բարենորոգումների գործն իրենց հսկողության տակ վերցրած պետությունները հայ ժողովրդին որևէ օգնություն ցույց չտվին։

4. ԶԵՅԹՈՒՆԻ 1895 Թ. ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սուլթանական կառավարության ջարդարարական քաղաքականության դեմ զենքը ձեռքներին՝ իրենց կյանքը, պատիվն ու հայրենի հողը պաշտպանելու ելան Զեյթունի քաջամարտիկները։

Տակավին 90-ական թվականների սկզբներից սաստկացած հարստահարություններն ու դրանց դեմ Զեյթունի ու հարևան բնակավայրերի հայության ընդվզումները լարված իրադրություն էին ստեղծել երկրամասում։

Հալածանքներն ավելի սաստկացան 1892—1895 թթ.՝ Զեյթունի կառավարիչ Թևֆիկ բեյի և 1898 թ. նրա պաշտոնանկ արվելուց հետո որոշ ժամանակ կառավարչի պարտականություններն ստանձնած Զեյթունի դատավոր (կադի) Սուլեյման բեյի կառավարման տարիներին։ Ահավոր կեղեքումները, բռնություններն ու զանգվածային բանտարկությունները ծայրահեղորեն սրել էին իրավիճակը։ Իշխանություններն ստիպված մի շարք թուրք պաշտոնյաների պաշտոնազրկեցին։ Զեյթունի նոր կառավարիչ նշանակվեց Ավնի բեյը, որը

33 Տե՛ս Ան., Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հ. Ա, էջ 184։